

L'Histoire comme elle se présentait dans l'hagiographie byzantine et médiévale/Byzantine and Medieval History as Represented in Hagiography, eds A. Lampadaridi, V. Déroche, Ch. Högel, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia 21, Uppsala 2022, ss. 246

Warto na wstępie zaznaczyć, że publikacja, będąca przedmiotem niniejszego omówienia, to efekt konferencji pt. *L'histoire comme elle se présentait dans l'hagiographie/Byzantine History as represented in Hagiography*, która miała miejsce 8-9 grudnia 2017 r. w Paryżu, w Collège Sainte-Barbe, jako część projektu naukowego *Text and narrative in Byzantium*, finansowanego przez Riksbankens Jubileumsfond. Książka ukazała się w coraz istotniejszej dla badań bizantynologicznych serii Studia Byzantina Upsaliensia¹, która udostępnia część swoich publikacji za darmo w formacie cyfrowym. Oprócz tekstu głównego książka zawiera również krótkie noty biograficzne autorów (s. IX-X), wykaz skrótów (s. XI-XII), a także indeks ogólny (241-245) oraz indeks greckich rękopisów (s. 246). Istotnym jest, że opisywana monografia została wydana w językach francuskim i angielskim, jednak artykuły nie zostały opublikowane w dwóch wersjach, występują po prostu teksty po francusku i angielsku. Nie byłoby w tym nic dziwnego, gdyby nie rzutowało to na inne aspekty tego wydania – np. w części poświęconej biografii autorów tytuł tejże został zapisany po francusku, a większość krótkich życiorysów dostępna jest po angielsku, indeksy przygotowano tylko po francusku, mimo że tytuł publikacji sugeruje dwujęzyczność, z kolei część tekstów w tomie występuje wyłącznie w wersji angielskiej.

We wstępie Anna Lampadaridi (s. 1-12), jedna z osób redagujących tom, dokonuje krótkiego rysu historiograficznego, przedstawiając różne metody interpretacyjne spuścizny hagiograficznej, od jansenistów i bollandystów przez szkołę Annales i Claude'a Lévi-Straussa po propozycje współczesne. Głównym motywem tekstu jest zaakcentowanie różnicy pomiędzy tym, co możemy

¹ W ciągu ostatnich lat ukazały się m.in.: *Storytelling in Byzantium: Narratological Approaches to Byzantine Texts and Images*, eds Ch. Messis, M. Mullett, I. Nilsson (2018); *Receptions of the Bible in Byzantium: Texts, Manuscripts, and their Readers*, eds B. Crostini, R. Ceulemans (2021).

rozumieć jako historię (z elementem krytycznego namysłu nad rozwojem dziejów) a pamięcią o przeszłości (obecną w mitach i legendach). Warto zdaniem autorki zastanowić się np. nad tym, co kształtowało ówczesne wyobrażenia o przeszłości, skoro literatura historyczna była dostępna wyłącznie wąskim kręgom elit, hagiografia natomiast ze swej natury – była bowiem używana podczas zgromadzeń religijnych jako przykład dla wiernych – trafiała do szerokich mas. W drugiej części wstępu Anna Lampadaridi dość dokładnie omawia każdy z rozdziałów monografii (włącznie ze swoim), dając możliwość zapoznania się z głównymi tezami książki. Ze względu jednak na różnorodność zagadnień wydaje się to dość trudnym zadaniem.

W części pierwszej Dimitris J. Kyrtatas zajął się sposobem wykorzystania hagiografii do promowania własnych idei przez Grzegorza z Nyssy na przykładzie żywota Grzegorza Cudotwórcy (*Hagiography and Church Politics: Gregory of Nyssa reporting on Gregory Thaumaturgus*, s. 15-29). Autor nie poprzestał jedynie na analizie samego tekstu, przedstawił również dostępne informacje na temat Grzegorza Cudotwórcy, jak i kontekst tworzenia tekstu jemu poświęconego przez Grzegorza z Nyssy. Konfrontując te informacje ze sobą, udowodnił, że brat Bazylego Wielkiego prawdopodobnie celowo pominął wiele faktów z życia świętego, by uwypuklić (często bez podania jakichkolwiek źródeł swojej wiedzy) te, które potrzebne były w aktualnych sporach doktrynalnych, m.in. dotyczących Ducha Świętego, nawet jeżeli niektóre z pominiętych faktów miałyby znaczenie w kontekście współczesnych mu wydarzeń, np. konflikty z Gotami². Dzięki tym zabiegom, m.in. poprzez pozbycie się wielu elementów świadczących o lokalności świętego, starał się uczynić z niego osobę o znacznie większym zasięgu, sugerując jednocześnie, że tezy, które mu przypisywał i które były zgodne z jego własnymi twierdzeniami, miały znaczenie dla definicji chrześcijańskiej ortodoksji.

W drugim artykule tej części książki Steffen Hope przeanalizował proces przetwarzania opowieści o nadprzyrodzonej interwencji świętego Olafa (Olafa II Haraldssona, zm. 1030) podczas bitwy pod Beroją w 1122 r., kiedy to dopiero atak gwardii wareskiej Jana II Komnena przełamał opór Pieczyngów, broniących się dotąd skutecznie w swoim taborze (*Byzantine History in the Le-*

² W tym kontekście warto zaznajomić się tekstem: M. Starowieyski, *Najstarszy opis mariofanii*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2017, numer specjalny, s. 308-317, gdzie zauważono wpływ omawianego w interesującej nas książce dzieła na przypisywanie Grzegorzowi szczególnego zainteresowania kultem maryjnym, chociaż nie ma na to namacalnych dowodów w postaci zachowania dzieł rzekomo jego autorstwa.

gend of Saint Olaf of Norway, c. 1150-1230, s. 31-59). Porównując dane zawarte w poematach czy sagach (*Geisli Einarra Skúlasona, Morkinskinna, Heimskringla*) oraz dziełach wywodzących się bezpośrednio z kręgów kościoła norweskiego (*Passio a miracule beati Olavi*, homilie i pieśni), ukazuje, jak zachodziła transformacja szczegółów dotyczących tego „wydarzenia” w zależności od potrzeb, od legendy obecnej w szeregach członków wareskiej gwardii do opowieści ukazującej uniwersalny charakter świętego, działającego nawet na „krańcach” ówczesnego świata – z perspektywy islandzkiej czy norweskiej – w cesarstwie bizantyńskim³. Porównując zachowany w nordyckich przekazach materiał z relacją kronikarza panowania Jana i Manuela Komnenów Jana Kinnamosa, autor ukazał jak wiele informacji, które należałoby uznać za wiarygodne, przetrwało w tych hagiograficznych w istocie dziełach.

Część drugą książki, poświęconą sporom religijnym w cesarstwie, otwiera artykuł Marie-France Auzépy omawiający znaczenie dzieł hagiograficznych dla poznania historii pierwszej kontrowersji ikonoklastycznej (*Hagiographie et histoire: le cas du premier iconoclasme*, s. 63-75). W pierwszej części tekstu autorka dokonuje podsumowania znanego powszechnie faktu braku źródeł traktujących o dużej części panowania dwóch ikonoklastycznych cesarzy – Leona III i Konstantyna V. Podążając za przykładem Antoine Borruta, który pisał o abbasydzkim przepisywaniu historii Umajjadów⁴, Marie-France Auzépy napisała o ikonodulskim przepisywaniu historii ikonoklastów. Po krótkim omówieniu głównych źródeł epoki, autorstwa Teofanesa Wyznawcy i Nicefora Patriarchy, trafnie podsumowuje: *donc l'historien ou l'historienne est non seulement confronté(e) à une documentation factuellement aussi trouée qu'un gruyère et idéologiquement compacte, mais aussi à la doxa qui s'est construite sur son socle et qui continue à être défendue, surtout pour des raisons religieuses mais aussi par acclimatation intellectuelle, y compris par bon nombre de spécialistes* (s. 66, wyróżnienie autora niniejszego omówienia). Przechodząc w drugiej części rozdziału do zagadnienia spuścizny hagiograficznej odnoszącej się do

³ Na temat kształtowania wizerunku świętego króla pisał też Jakub Morawiec w: *Między poezją a polityką. Rozgrywki polityczne w Skandynawii XI wieku w świetle poezji ówczesnych skaldów*, Katowice 2016, s. 400-405. O uniwersalizacji kultu z innej perspektywy zob. P. Pranke, *Droga Olafa Haraldssona do świętości – przyczynek do badań nad zagadnieniem kultu świętego Olafa w kontekście hipotez interpretacyjnych dotyczących znalezisk toporków miniaturowych*, „Pomorania Antiqua” 2009, t. 22, s. 61-75.

⁴ *Entre mémoire et pouvoir. L'espace syrien sous les derniers Omeyyades et les premiers Abbassides* (v. 72-193/692-809), Leiden-Boston 2011.

interesującego autorkę okresu, zwraca przede wszystkim uwagę na argument milczenia. Badaczka zauważa, że materiał hagiograficzny dotyczący się pierwszego ikonoklazmu jest nader ubogi, szczególnie gdy porównamy go z tym pochodzącym z IX w., odnoszącym się bezpośrednio do działań Leona V⁵.

Następnie Marie-France Auzépy udanie analizuje sposób budowania narracji w najbardziej znanym dziele o męczenniku czasów Leona III i Konstantyna V – św. Szczepanie (Stefanie) Młodszym, wskazując jednocześnie, jak dobrze skonstruowana opowieść wpłynęła na odbiór epoki przez współczesnych historyków. Mimo że tekst ma charakter raczej eseju, nie zaś artykułu badawczego, to z postawionymi w nim pytaniami powinien zapoznać się każdy historyk zajmujący się okresem ikonoklastycznym. Przyczynek Marie-France Auzépy będzie też pouczający dla badających bizantyńską historiografię.

W drugim rozdziale tej części książki Anna Lampadaridi dokonała analizy hagiografii Pankracego z Taorminy (BHG 1410), także w kontekście znaczenia ikony w kulturze bizantyńskiej (*La Vie de Pancrace de Taormine (BHG 1410) et l'histoire des images à Byzance*, s. 75-102). Wychodząc w swoich rozważaniach od znaczenia Sycylii dla cesarstwa bizantyńskiego⁶, autorka przechodzi następnie do omówienia wątków związanych z obrazami pojawiających się w żywocie Pankracego, takimi jak wiara i konieczność wiarygodnego oddania postaci w przygotowywanym obrazie, metody kontemplacji wizerunków itp. W artykule przedstawione też role, jakie przydawano wizerunkom, również w omawianym dziele, np. możliwość nauczania prawd wiary poprzez wizerunek, jego znaczenie jako „narzędzia” wymierzonego w pogan czy heretyków, a także źródła błogosławieństwa podczas działań wojennych. Badaczka odwołuje się przy tym do przykładów dotyczących innych dzieł hagiograficznych odnoszących się do kwestii ikon. Jednocześnie Anna Lampadaridi próbuje wywnioskować, kiedy omawiany tekst mógł powstać. Sugeruje, że prawdopodobnie dzieło należy

⁵ Część spuścizny hagiograficznej dotyczącej epoki ikonoklazmu została udostępniona polskiemu czytelnikowi w publikacjach serii Biblioteki Bizantyńskiej: *Początki bizantyńskiego ikonoklazmu (726-754). Teksty źródłowe*, wstęp i opracowanie M. Jesiotr, J. Naumowicz, przekład M. Jesiotr, Warszawa 2021; *Ikony bizantyńskie w latach 754-787. Źródła*, tłum. i oprac. M. Jesiotr, red. J. Naumowicz, tłum. żywotów Antuzy z Mantineon i Antuzy, córki Konstantyna V – M. Perłowski, Warszawa 2021.

⁶ Temat ten jest dostępny dla polskojęzycznego czytelnika dzięki skrupulatnej pracy Teresy Wolińskiej: *Sycylia w polityce Cesarstwa Bizantyńskiego w VI-IX wieku*, Byzantina Lodziensia VIII, Łódź 2005, gdzie żywot św. Pankracego pojawia się kilkakrotnie m.in. jako źródło do historii Kościoła na Sycylii (s. 18, 19, 99, 120). Por. też: T. Wolińska, *Między Bizancjum, Longobardami i Frankami. Rola temu Sycylii w bizantyńskiej polityce wobec Italii (VII-IX w.)*, „Przegląd Historyczny” 2005, t. 96, nr 1, s. 21-40.

datować na czasy jeszcze sprzed powstania kontrowersji ikonoklastycznej. Na poparcie swojej tezy wspomina m.in., że zagadnienie obrazu odgrywa istotną rolę w tekście, ale nie główną. Po drugie Taormina przedstawiona jest jako centrum chrześcijaństwa na Sycylii, co zgodne jest z reformami przeprowadzonymi przed okresem obrazoburczym. Podnosi również, że w *Refutatio et eversio definitionis synodalis anni 815* Nicefor Patriarcha uznaje tekst za bardzo dawny, niszczonego przez ikonoklastów.

W części trzeciej, traktującej o wykorzystaniu przez bizantyńskich autorów zamierzonych, przeszłych wydarzeń w twórczości hagiograficznej, Charis Messis starał się przeanalizować, w jaki sposób hagiografowie wykorzystywali tematykę cesarstwa rzymskiego z okresu prześladowań chrześcijaństwa, biorąc za punkt odniesienia przedstawienie Galeriusza (Galerius Maximianus), występującego jako Maksymian, chociaż nietożsamego z rządzącym na zachodzie Maximianusem Herculiusem (« Maximien » chez les Martyrs: *Lectures du passé romain dans l'hagiographie byzantine*, s. 105-131). Autor przeanalizował głównie żywoty męczenników z Nikomedii, w tym Indusa i Domny. Szczególną uwagę zwrócił na pojawiające się tam wątki oskarżające Galeriusza o wprowadzania w cesarstwie wzorców perskich, sprzecznych z rzymskimi i republikańskimi zasadami, porównując jego osobę z Babilończykami Chaldejskimi Nabuchodonozora czy Asyryjczykami oraz zauważając w tym miejscu tożsamości z argumentacją przedstawianą wobec cesarza przez Laktancjusza. Wątek ten nie został niestety rozwinięty. Autor zauważył jednocześnie pewne zbieżności pomiędzy argumentacją włożoną w usta Galeriusza a przedstawioną w żywotach oraz faktyczną, znajdującą się w edyktach wydanych przez tetrarchów. W kontekście okresu średnibizantyńskiego, z którego pochodzi wersja żywotów przygotowana przez środowisko Symeona Metafrastesa uwypuklone zostały natomiast wątki „greckiej kultury” jako definiującej rzymskość, jak także podkreślenie dominującej roli cesarza w państwie, także w kontekście relacji z podmiotem najwyższym. Podsumowując, badacz skrupulatnie przeanalizował niektóre z motywów występujących w hagiografii, na pewno cenne są uwagi dotyczące przemian narracji odnośnie okresu średnibizantyńskiego i podkreślenie roli cesarza, natomiast wątki dotyczące oskarżeń wobec Galeriusza o uleganie wzorcom perskim zostały niestety jedynie zasygnalizowane, chociaż wydaje się, że powinny stanowić główny temat tekstu badającego poczucie „rzymskości” autorów omawianych tekstów.

W drugim artykule tej części książki Daria Resh zajęła się z kolei problemem miejsca narratora/autora w twórczości hagiograficznej na przykładzie dzieł powstałych w celu upamiętnienia św. Barbary, wśród których znalazły

się tradycyjna pasja z końca antyku, homilia Jana z Damaszku oraz tzw. *metaphraseis*, rozbudowane narracje o świętych szczególnie popularne w okresie średniobizantyńskim (*Subjectivity and Truth in Hagiographical Discourse: The Case of St. Barbara's Dossier*, s. 133-147). Wychodząc od omówienia tej kwestii, autorka rozważa zagadnienie funkcjonalności poszczególnych tekstów, nastawionych na lekturę osobistą, przeprowadzenie kazania czy odczytywanie na zgromadzeniu (np. mnichów). W artykule znajdziemy również rozważania na temat zastosowanych w tekstach hagiograficznych strategii autoryzacji świętości i męczeństwa podmiotu – czy to nastawione na uhistorycznienie opowieści, czy też wpisanie jej w kanon biblijny, poprzez uwypuklenie elementów historii tożsamyh ze znanymi z Pisma Świętego.

Ostatnia, czwarta część publikacji poświęcona została badaniom dotyczącym Synaksarionu konstantynopolitańskiego. W pierwszym rozdziale poświęconym tej tematyce Stratis Papaioannou próbuje przeanalizować, w jaki sposób opowieści w dużej mierze fikcyjne zostały poprzez synaksarion zaadaptowane i odkryte na nowo jako „fakty historyczne” pośród Bizantyńczyków. We wstępie stwierdza, że analizowane dzieło to *perhaps the most important historiographical works in Byzantium* (*The Philosopher's Tongue: Synaxaria between History and Literature. With an Excursus on the Recension M of the Synaxarion of Constantinople and an Edition of BHG 2371n**, s.151-197). Tam też zaprezentował kilka uwag dotyczących rozumienia pojęcia *historii* przez Bizantyńczyków, wskazując m.in. na założenia przedstawione przez Euarestosa, kompilatora synaksarionu na zlecenie cesarza Konstantyna VII Porfirogenety. Z nich możemy wnioskować, że historia związana jest z takimi pojęciami, jak prawda (*ἀλήθεια*), wiarygodność (*πίστις*) i precyzja (*ἀκριβεία*), natomiast wzorem jest przedstawienie suchych relacji dotyczących wyłącznie stanu faktycznego, z pominięciem wszelkich elementów, które wydają się zaprzeczać powyższym zasadom.

Jak zauważa autor, historia według tego bizantyńskiego kompilatora była by tym, co faktycznie miało miejsce, nie zaś opowieścią na ten temat. W tekście przedstawiono dowody na to, że Euarestos starał się postępować w zgodzie z tym programem, przygotowując żywoty poszczególnych świętych, jak np. usunięcie wzmianek o fantastycznych stworzeniach spotykanych przez Antoniego, ucznia Pawła z Teb, podczas jego wędrówki przez pustynię. Jednocześnie w programie Euarestosa znalazły się zastrzeżenia względem chęci przedstawienia stanu faktycznego, albowiem przyznał on konieczność uwzględnienia rzeczywistości duchowej, a także uszanowania tradycji i autorytetów przekazujących dane opowieści dalej. Wychodząc od tych rozważań, autor na przykładzie

motywu „filozofa” odgryzającego sobie język, by odepchnąć od siebie pokusy cielesne, próbuje zbadać po pierwsze zjawisko uhistorycznienia podobnej relacji (umieszczenia jej w takim miejscu historii, aby przedstawione wydarzenia były zgodne z wyobrazeniami na jej temat rozpowszechnionymi wśród Bizantyńczyków – czyli okresowi sprawowania władzy przez Dioklecjana lub Galeriusza), po drugie odnaleźć źródła tej opowieści, nawiązując m.in. do motywów starożytnych, np. odnoszących się do postaci Zenona z Elei czy Theano, domniemanej żony Pitagorasa.

Uzupełnieniem powyższych rozważań na temat, który sam autor określił jako *hagiographical historicization of a prolific myth* (s. 183), jest kolejny tekst w tej części książki, przygotowany przez Sophie Métivier pt. *Le Synaxaire de Constantinople, une autre manière de raconter et faire l'histoire* (s. 199-217), gdzie badaczka starała się wyszczególnić te elementy hagiograficznych narracji, które zbliżają je do efektów pracy historycznej. Jest to według niej o tyle istotne, że bizantyńskie społeczeństwo *en bloc* częściej formowało swoją wizję przeszłości na podstawie hagiografii niż dzieł historycznych, dostępnych raczej jedynie dla elit. Autorka podkreśla – a spostrzeżenie to można znaleźć także w poprzednim tekście – że twórcy tekstów hagiograficznych niejednokrotnie faktycznie starali się przedstawić źródła historyczne swoich narracji, próbowali też umieścić opowieści w odpowiednim kontekście dziejowym. Wskazuje również, że metody zaprezentowane przez autorów synaksarionów, takie jak kopiowanie materiałów, ale też ich selekcja, można porównać z tymi, którymi posługiwali się historycy (jako przykład został wspomniany w artykule Jan Skylitzes). Teksty, które można znaleźć w zbiorach, okazują się pełne odniesień nie tylko do historii cesarstwa chrześcijańskiego, ale także do okresu pryncypatu. Pojawiają się też odniesienia do wcześniejszej historii, m.in. wielu postaci z ery przedchrześcijańskiej. Istotną rolę odgrywają genealogie władców, dość często powtarzane w kolejnych żywotach. W niektórych znajdujemy też wyjaśnienia konkretnych wydarzeń historycznych, jak np. dzieje podbojów arabskich, które doprowadziły w ostateczności do drugiego oblężenia Konstantynopola bądźż opisy klęsk żywiołowych lub zjawisk przyrodniczych (trzęsienia ziemi, pożary, zaćmienia). Wydaje się też naturalnym, że wiele miejsca w żywotach poświęcono na opisy takich zagadnień, jak sobory czy erygowania kościołów, dzieje wyjątkowych ikon lub relikwii. Porównując hagiografię z historiografią, należy według autorki zauważyć większą rolę kobiet w tej pierwszej, a także fakt, że w żywotach więcej uwagi poświęca się peryferiom cesarstwa, co z pewnością stanowi punkt wyjścia dla interesujących badań dotyczących np. społecznej historii społeczeństwa bizantyńskiego.

Jeszcze jedną próbę ujęcia zagadnienia rozumienia historii w żywotach gromadzonych w synaksarionach zaprezentował Paolo Odorico w ostatnim opracowaniu tej części, a zarazem całej książki (*L'histoire dans les synaxaires: de sa construction à la transmission d'un savoir*, s. 219-240). Autor skupił się tu przede wszystkim na analizie metod przedstawiania władców cesarstwa za pomocą synaksarionów – tych, którzy swoimi działaniami zasłużyli na wzmiankowanie wśród świętych czy na niższym poziomie – tych, którzy są wymieniani jako po prostu pobożni rządzący, m.in. poprzez powiązanie noszonego przez nich imienia ze świętymi. Ponownie możemy tu też znaleźć krótką analizę prezentacji określonych wydarzeń historycznych, gdzie autor skupił się przede wszystkim na nadawaniu im religijnego wymiaru. Wszystko to w kontekście specyficznego rozumienia czasu przez Bizantyńczyków jako powtarzalnego, potwierdzającego fakt prowadzenia dziejów przez Boga. Autor kończy swój tekst konkluzjami dotyczącymi propagandowego wykorzystania synaksarionów przez władzę cesarską w Konstantynopol, tak dla podkreślenia świętości czy pobożności poprzedników, jak i opieki Bożej nad miastem i cesarstwem.

Podsumowując, omawiana publikacja to typowy zbiór artykułów obejmujących teksty podejmujące tematykę hagiografii bizantyńskiej z bardzo różnych perspektyw. Na pewno najbardziej spójną merytorycznie stanowi część czwarta, poświęcona badaniom nad synaksarionami, natomiast godnym szczególnego polecenia dla wszystkich zajmujących się bizantyńską historiografią jest szkic pióra Marie-France Auzépy.

Słowa kluczowe: Hagiografia, cesarstwo bizantyńskie, Bizancjum, historiografia

Keywords: Hagiography, Byzantine empire, Byzantium, historiography

Bibliografia

Borrut A., *Entre mémoire et pouvoir. L'espace syrien sous les derniers Omeyyades et les premiers Abbassides (v. 72-193/692-809)*, Leiden-Boston 2011.

Ikonoklazm bizantyński w latach 754-787. Źródła, tłum. i oprac. M. Jesiotr, red. J. Naumowicz, tłum. żywotów Antuzy z Mantineon i Antuzy, córki Konstantyna V – M. Perłowski, Warszawa 2021.

Morawiec J., *Między poezją a polityką. Rozgrywki polityczne w Skandynawii XI wieku w świetle poezji ówczesnych skaldów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016.

Początki bizantyńskiego ikonoklazmu (726-754). Teksty źródłowe, wstęp i opracowanie M. Jesiotr, J. Naumowicz, przekład M. Jesiotr, Warszawa 2021.

Pranke P., *Droga Olafa Haraldssona do świętości – przyczynek do badań nad zagadnieniem kultu świętego Olaga w kontekście hipotez interpretacyjnych dotyczących znalezisk toporków miniaturowych*, „Pomorania Antiqua” 2009, t. 22.

Receptions of the Bible in Byzantium: Texts, Manuscripts, and their Readers, eds B. Crostini, R. Ceulemans, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia 20, Uppsala 2021.

Starowieyski M., *Najstarszy opis mariofanii*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2017, numer specjalny, s. 308-317.

Storytelling in Byzantium: Narratological Approaches to Byzantine Texts and Images, eds Ch. Messis, M. Mullett, I. Nilsson, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia 19, Uppsala 2018.

Wolińska T., *Między Bizancjum, Longobardami i Frankami. Rola temu Sycylii w bizantyńskiej polityce wobec Italii (VII-IX w.)*, „Przegląd Historyczny” 2005, t. 96/1, s. 21-40.

Wolińska T., *Sycylia w polityce Cesarstwa Bizantyńskiego w VI-IX wieku*, Byzantina Lodziensia VIII, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005.

Błażej Cecota

ORCID: 0000-0002-4746-0325

Akademia Piotrkowska

e-mail: blazej.cecota@apt.edu.pl